

ПРАВНИ И ЕТИЧНИ ПРОЛЕМИ НА ПРОФЕСИОНАЛНАТА ПСИХОДИАГНОСТИКА В МВР

Юлияна Добрева*

JURIDICAL AND ETHICAL PROBLEMS OF THE PROFESSIONAL PSYCHODIAGNOSIS IN MVR

Juliana Dobрева

The article introduces the problem in the context of his historical development and the most widespread ways of maintaining the juridical and ethical part in the psychodiagnostic procedures round the world. The basic criteria for classification of the professional behavior as ethical are presented as well as the moral and legal problems of psychologists working in the field of assessment and in particular the ones working for the Ministry of Interior.

В психологията, както във всички социални и биомедицински науки, съществува интерес към защитата на правата и добруването на участниците във всяко изследване. Една от важните причини за засилване на този интерес през втората половина на века са разкритията по време на процесите срещу нацистките военнопръстъпници относно допустимостта на формално законосъобразни аморални действия на персонала. Загрижеността за професионализма, гражданските права и социалната справедливост в областта на приложната психология произтича от високата обществена отговорност на професията, която дава възможност за значителна намеса в живота на отделния човек или групи от хора, а грешката може да доведе до „опропастването на една човешка съдба“. Извършваната от Института по психология на МВР професионална психодиагностика за нуждите на министерството, в т. ч. съпътстващите дейността правни и етични проблеми, са неразделни от световната традиция и опит.

Приложната психология обикновено предпоставя условия за подхранването на вековния конфликт между индивидуалните права и социалните потреб-

* Юлияна Добрева – и. с. II ст., Институт по психология – МВР.

ности, тъй като в своята експертна работа психологът е длъжен да балансира интересите на възложителя (институциите) с тези на индивида (клиента).

Етиката обединява стандартите, които ръководят личното и професионалното поведение, разработени за защита на потребителите на услуги, професионалистите, организациите, участниците в изследването, професията и обществото като цяло. Етичните стандарти са насоки за вземане на решения по отношение на етичните действия, а не набори от правила за всяко възможно професионално действие. Те се основават на целите и фундаменталните ценности на професията; не носят тежестта на гражданското или наказателното право; периодично се променят в съответствие с развитието на професията и динамиката в обществените стандарти.

Като контрапункт на преобладаващия в исторически план позитивен обществен резонанс, формиран в контекста на по-популярната и приемлива подпомагаща функция на психологията*, в различни периоди от нейното развитие е предизвикван обществен дебат относно справедливостта на процедурите и диагностичната надеждност на добиваните чрез тях резултати (особено за целите на подбора на персонал и правораздавателната система).

Това е детерминирано от деформираното възприемане на социално – ролевите функции в експерименталната ситуация, където психологът е идентифициран с възложителя (администрацията или управляващите), а обектът на „оценяване“ – като жертва на дискриминация, ограничаване на права или засягане на личното достойнство. Остри и продължителни прояви на този конфликт се наблюдават през 60-те години в САЩ (едва ли е случайно, че по същото време крайно резервирано отношение към психодиагностиката има и в СССР), където през Втората световна война психологията придобива изключителна обществена популярност, но с приемането на Закона за гражданските права през 1964 г. се поставят редица въпроси, които изискват установяване на по-прецизни и еднозначни стандарти за тази дейност.

След десетилетия на бурен растеж в психологичната теория и практика с поредица от публикации (*The Tyranny of Testing*, 1962; *The Brain Watchers*, 1962; *The Naked Society*, 1964) се предизвиква трансформация в обществените нагласи по посока на съмнения относно обективността и коректността на получаваните от тестирането данни. В отговор на социалния натиск през 1965 г. към Американския сенат е създадена комисия, която да установи дали селекционната процедура засяга достойнството на участниците в нея или по някакъв начин допуска дискриминация. Въпреки аргументите на практикуващите психолози,

* В развитите държави тестирането е широко разпространено при селекция и ранжиране; утвърдено е със законови актове и се възприема от 80 % от населението като справедлива и демократична процедура в интерес на държавата, обществото и личността.

че те не се интересуват от личния живот на клиентите, а от степента на съответствие между техните способности и изискванията на конкретната дейност, противоречията се задълбочават и излизат извън САЩ. В Холандия, например се е достигнало до парламентарен дебат, в резултат на който правителството създава Hessel Committee, който да наблюдава процедурите за селекция. В своя доклад от 1977 г. той препоръчва спазването на следните два основни принципа при подбора на персонал :

1. Критерий за пригодност е отношението на клиента към работата
2. Всички процедури да не нахърняват по никакъв начин човешкото достойнство.

Тази комисия дефинира и следните права на клиентите:

- на конфиденциалност
- да се оплаква
- да не дискутира лични теми
- да има равни условия на участие
- да бъде информиран (относно процедурата и/или резултатите).

През този период като реакция на обществения натиск рязко намаляват публикациите по проблемите на селекцията. Подлаганите на психологични изследвания с цел подбор са споделяли силен негативизъм към процедурата, тъй като се съмняват в нейната обективност и надеждност. Възприемали са я като крайно непривлекателна, създаваща условия за посегателство върху личната им свобода, а психолозите – като „служители“ на управляващите, които в този период от европейското и американското развитие са обект на недоверие и подозрение. В приетия от Американския конгрес Закон за гражданските права въпросът за равните права при наемане на работа се третира в отделен параграф. През 1966 г. е създадена прецизна система от детайлни предписания към набирането на персонала, която дава възможност за контрол върху процеса и санкциониране на нарушенията (от 70 000 оплаквания годишно 15–20 % се отнасят до дискриминация, поради неправилно ползване на тестовете или ниска квалификация на психолозите). Независимо, че в Европа също е налице загриженост по този въпрос, темповете, с които европейското законодателство се привежда в съответствие с изискванията на практиката, респ. – ефектът от неговото приложение, са несравнимо по-бавни. В крайна сметка Американската академия на науките преценява, че сенатската комисия не е открила алтернатива на тестването, която да е също толкова информативна, технологично прецизна, икономически и политически адекватна. Малко са доказателствата, че компетентно разработените и валидизирани тестове показват значими различия в надеждността спрямо различните популации. Независимо от груповата идентичност, по-добре в работата се проявяват тези индивиди, които имат по-добри

резултати от тестването.

Успоредно с институционализирането на професионалната психологична практика се разработват и нейните етични норми, поради което проблемът за правните и етичните аспекти следва да се разглежда комплексно в контекста на наличната историческа информация.

Най-старото национално сдружение на психолозите е Американската психологична асоциация (АПА) – „официална обща организация на онези, които имат академична акредитация по психология“. До 1925 г. растежът на АПА е бавен, но след Първата и особено след Втората световна война процесите на развитие се интензифицират*. В първия член на устава ѝ е записано: „Целите на АПА ще бъдат да осъществява напредъка на психологията като наука, като професия и като средство за подпомагане на човешкото добруване чрез насърчаване на психологията във всички клонове по най-широкия и най-либерален начин.“

Международните конгреси по психология започват през 1889 г. в Париж и се провеждат досега в интервал от 3 г. През 1951 г. в Стокхолм е създаден Международният съюз на психологичната наука. В устава на тази основна международна психологична организация съюзът е описан като „организация, обединяваща онези национални общества и асоциации, чиято цел е развитието на научната психология, независимо дали тя е биологична или социална, нормална или абнормна, чиста или приложна.“ Съюзът има статут на консултант в ЮНЕСКО и е в съдружие с:

– Интерамериканско психологично общество, основано през 1951 г. в Мексико с цел подобряване общуването между психолозите в Северна и Южна Америка;

– Международна асоциация по приложна психология, основана през 1970 г. като приемник на асоциацията на Едуард Клеаперед от 1920 г.;

– Международен съвет по психология;

– Международна асоциация по кроскултурална психология;

– Европейска асоциация на експерименталните социални психолози;

– Международна асоциация на училищните психолози.

1885 г. – учредено е Московското психологично общество (същото е разформировано през 1922 г.), а през 1957 г. – Съветското психологично общество.

1921 г. – Китайското психологично общество.

1922 г. – Индийско психоаналитично общество, а в 1925 г. – Индийска психологична асоциация с 8 национални и 4 регионални организации.

1939 г. – Обособява се от АПА Канадската психологична асоциация.

1945 г. – като клон на Британското психологично общество е създадено Австралийското, което придобива самостоятелност през 1965 г.

1947 г. – Белгийското психологично общество.

1948 г. – Национална психологична асоциация на Полша със 17 местни клона.

1958 г. – Чехословашко психологично общество.

1984 г. – В Мадрид е учредено Официалното психологично общество на Испания като професионална асоциация, обединяваща дипломираните психолози (ок. 17 000 д.).

Дружеството на психолозите в България е основано през 1969 г. За негов председател е избран проф. Сава Гановски (по-късно постът е заеман от учени като проф. Ф. Генев и проф. Г. Пиръев, а в момента от проф. Д. Градев). През 1973 г. започва издаването на Бюлетин на дружеството на психолозите в България“, 1974 г. – сп. „Психология“, а от 1992 г. неговият приемник „Българско списание по психология“ – тримесечно издание на Българската психологична асоциация. От есента на 1998 г. започва публикуването на поредицата „Психологични изследвания“ – издание на Институт по психология – БАН.

Съществуващите в света етични кодекси на професионални психолози третират следните основни аспекти на етичното професионално поведение: компетентност, конфиденциалност, коректност, отговорност, защита на интересите на клиента. Етиката на психологичните изследвания изисква:

1. Информационно съгласие

За постигането на този кардинален, фундаментално значим принцип на човешките права, широко застъпен в законодателните и съдебните актове, е необходимо психолозите да съобщават ясно какви са прилаганите процедури и техники, свързаните с тях неудобства и рискове, евентуалните облаги, които могат да се очакват, препоръка да се отговаря на всички въпроси, правото на изследвания да прекрати участието си в изследването на всеки един етап без това да има вредни последствия за него.

2. Частен характер на информацията и поверителност

За коректното провеждане на психологичното изследване е важно:

- **Колко** щекотлива е придобиваната информация? Не е препоръчително обсъждането на религиозните предпочитания, сексуалните практики, доходите и политическите пристрастия на изследваните.

- **Как** се събира? Като неетични се оценяват наблюдения без знанието на изследвания, особено когато касаят личния и интимния му живот.

- **Как** се третира? Счита се, че анонимните изследвания са по-пълни и с повече етични предимства.

3. Вреда и полза

Има единични данни за нанесена вреда върху участниците в психологични изследвания, докато ползите обхващат широк спектър – удоволствие от участието, удоволствие, че има възможност да подпомогне научния напредък, заплащане (по не такова, че да деформира мотивацията за участие), клинична полза. Основен принцип на повечето етични кодекси е, че за да бъде изследването оправдано от етична гледна точка, потенциалната полза трябва да надвишава риска. Т. е. анализът на риска и ползата е необходима стъпка при определяне етичния статус на всяко изследване. Особено важно е да се осигури защита срещу скритата опасност от използването на утилитарната логика за рационализиране на злоупотребата с участниците.

Основните проблеми при разработването и придържането към етичните норми произтичат от:

- широкото разнообразие от методи за работа с клиентите, за които все още няма или е невъзможно да има еднозначни писани стандарти на приложение;

- отговорността на психолога и към обществото, и към индивида (често нуждаещите се от психологична помощ са в конфликт с обществото);

- интегриране на целите и ценностите на професията с определените от закона за обществото;

- все повече психолози работят в „непсихологична“ среда, където действат други стандарти.

Етичните кодекси отразяват и някои национални особености и опит. Още в първият вариант на Етичните принципи на психолозите (приет от АПА през 1953 г.) например се поставя акцент върху т. нар. „публични изявления“ отнасящи се до дейността на психолозите, които подпомагат обществото да прави по-информиран избор чрез медиите. През 1979 г. тези услуги започват да се разглеждат като неетични, тъй като психологическите съвети достигат не само до тези, които се нуждаят от тях и ги търсят, и могат да бъдат вредни за останалите. В Етичния кодекс на испанските психолози подробно се засягат въпросите за рекламата, хонорарите и заплащането, както и законодателните гаранции. Във връзка с последното АПА учредява специален Комитет по етика, който да наблюдава интерпретацията на кодекса и неговото спазване. АПА се задължава да го разпространява сред професионалните психолози и обществените организации, а също и да гарантира изучаването му от студентите по психология в университетите. По предложение на Комитета АПА може да прилага дисциплинарни санкции към своите членове, както и да им гарантира защита в случай на необосновани нападки и заплахи за достойнството и независимостта на психолога.

Началото на психодиагностичните изследвания за нуждите на МВР се поставя със Заповед N I-9/22.01.1968 г. на Министъра на вътрешните работи като изискване при кандидатстване за работа в определени служби на министерството. От 1980 г. тази процедура се отнася до всички кандидати за работа и обучение в МВР. От 1992 г. дейността на Института по психология на МВР е регламентирана със ЗМВР. В своята работа психолозите се ръководят от общите световни етични стандарти на професията, а от 1992 г. и от Професионалните етични принципи на българските психолози (15), които са задължителни за всички членове на Българската психологична асоциация „практикуващи каквато и да било форма на психологическа професионална дейност“. Структурно и съдържателно Етичните принципи на българските психолози са заимствани от чуждия опит и третираат следните основни аспекти на проблема :

- I. Отговорност
- II. Компетентност
- III. Задължения спрямо клиента
- IV. Конфиденциалност
- V. Психологически методи, изследвания и заключения
- VI. Публични изказвания
- VII. Професионални отношения
- VIII. Изследвания

Сравнително по-бавният растеж на психологичната теория и практика в България, все още ограничената популярност и публичност на психологичните услуги, както и по-широкия контекст на историческия етап от развитието на държавата, свързан със законово гарантиране приобщаването на страната към европейските и световните ценности и право, обуславя липсата на достатъчно точни единни правила за извършването на психологичната дейност, както и институционализиране на контрола върху тяхното спазване.

По данни от Справочник „Нестопански организации в България“ (м. август 1997 г.) – в страната са регистрирани следните психологични сдружения:

- 1990 г. – Асоциация на практическите психолози в образованието, София;
- 1990 г. – Асоциация на практическите психолози в образованието и социалната сфера – гр. Бургас;
- 1990 г. – Българско дружество за психоанализа – София;
- 1991 г. – Българско дружество по трудова и организационна психология – София;
- 1993 г. – Българска асоциация по психотерапия и психологично консултиране, София;
- 1994 г. – Общество на краткосрочните терапевти в България, София;

1994 г. – Софийско дружество за психично здраве, София;

1995 г. – Терапевтичен театрален алианс, Ст. Загора;

1995 г. – Софийски институт по социална екология на личността, София;

1997 г. – Център за консултиране и кратка терапия „Решение“, Русе;

През 1998 г. е учредено е Дружеството на младите психолози в България „4 април“, а през 1999 г. – „Асоциация на практическите психолози“, София.

Сега отсъства координация и информационен обмен между съществуващите професионални сдружения, както и между работещите в различни области и организации психолози. Нещо повече, вместо стремеж към сътрудничество и консолидиране, те нерядко поддържат отношения на нездрава конкуренция, оспорване легитимността и дори дискредитация.

Звено, занимаващо се с професионална психодиагностика в МВР, има най-дълга традиция на развитие, която е белязана не само от постоянно осъвременяване на диагностичните подходи и прецизиране на критерии за оценка с цел повишаване надеждността на изготвяните заключения, но и с развиване на нормативната регулация и етичните стандарти на дейността в съответствие с еволюцията на професията и процесите в обществото. Ежедневната работа на психолозите е регламентирана от вътрешноведомствени инструкции, третиращи техните права и задължения, както и цялостната организация на дейността.

За психолозите в МВР с особена сила стои моралната дилема за **интегриране** на обществения с индивидуалния интерес при работа в „непсихологична“ среда. Всички изследвани получават нужната информация относно технологията и целите на процедурата, като всеки от тях дава писменото си съгласие за добросъвестно участие в нея. Интерпретацията на данните и крайното заключение са подчинени на изискванията, които конкретната дейност предявява към субекта. Резултатите се описват разбираемо за потребителя и шадящо спрямо изследвания, дори и при крайно ниски тестови стойности и негативна комплексна оценка. Особено внимание се обръща на съхраняването и ползването на придобитата **информация**, предвид не само професионално детерминирания дискретен характер на областта, но и от гледна точка правилата на „затворената“ институция. Публични **изявления** са недопустими. **Компетентността и квалификацията** на психолозите изисква не само академична подготовка и развитие на тясно специалните интереси, но и отлично познаване особеностите на системата, която обслужват, както и широк кръг от общокултурни познания и комуникативни техники умения.

С цел установяване влиянието на подборната процедура върху изследваните и измерване степента на професионална адекватност на психолозите е необходимо да се осъществява постоянен контрол върху „чистотата“ на експерименталната ситуация и да се търси обратна връзка от потребителя и изследва-

пите лица. Въпросът за влиянието на тестването върху изследваните доскоро е неоснователно подценяван в целия свят, въпреки, че е известно, че оптималността на процедурата е функция от нейното **качество** и **приемливост**. В процеса на психологичното изследване при кандидатстване за работа в МВР се осъществява един от първите по-задълбочени и продължителни контакти на кандидатите с представители на институцията, което оказва влияние върху техните глобални нагласи и отношение към нея. Това взаимодействие може, както да стимулира мотивацията, и да позитивира представите за отговорността и социалната значимост на дейностите в министерството, така и да отблъсне кандидатите, ако възприемат взаимоотношенията като некоректни и манипулативни. Анонимното допитване до произволно подбрани изследвани лица, преминали процедурата на изследване, показва, че отношението към тестването далеч не е толкова негативно и неприязнено, както често се представя. Повече от половината от анкетираните преценяват изследването като необходимо и коректно; тестовете са целесъобразни и оставят чувство на удовлетвореност от справянето с тях; интервюто е приятно, полезно, коректно проведено; поведението на психолога е професионално, открито и предразполагащо. (13) Позитивното оценяване на изследването се стимулира от наличието на предварителна информация относно експерименталната ситуация, а нагласата към сътрудничество от толерантното и разбиращо отношение на психолога в духа на съвременните хуманистични традиции, съобразно които изследваният се възприема не като обект на оценяване, а като партньор в диагностичния процес.

Литература

1. „Асоциация гуманистической психологии в СССР“, сп. „Вопросы психологии“, № 5, 1990 г.
2. „Етические стандарты для психолога“, сп. „Вопросы психологии“, № 5, 1990 г.
2. Заборонин, Ю. М. „Развитие советской психологии и задачи психологической службы“, сп. „Психологический журнал“, кн. 6, 1984 г.
3. Добрева, Ю., Б. Зарбова. „Отношение на кандидатите за работа в МВР към процедурата на психологичния подбор“, Юбилсен годишник на ИП – МВР, 1996 г.
4. „Професионални етични принципи на българските психолози“, сп. „Българско списание по психология“, кн. 3, 1992 г.
5. „Психологическая наука в соц. странах“, М., 1981 г.
6. Столяренко, А. М. „Психология и практика“, сп. Психологический журнал“, № 5, 1985 г.
7. Енциклопедия по психология, С., 1998
8. Попов, Хр. „Аспекти на биомедицинската етика“, сп. „Българско списание по психология“, бр. № 1, 1996 г.
9. „Професионалният морален кодекс на промишления психолог в Унгария“, сп. „Психология“, бр. № 5, 1983 г.
10. Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct, December 1992, American Psychologist.
11. Assessment and Selection in Organizations, Peter Herriot, London 1989.